

Самовиховання як умова формування екологічно-доцільної поведінки підлітків і старшокласників

На сьогодні у сфері екологічного виховання школярів залишається актуальною проблема невідповідності екологічних знань учнів їхній поведінці у природі.

Спираючись на попередні дослідження з проблеми формування ціннісного ставлення до природи, екологічної компетентності школярів, враховуючи положення Концепції екологічної освіти України, Порядку денного на XXI століття, Стратегії Європейської Економічної Комісії ООН (березень 2005, м. Вільнюс), що вимагають від особистості узгоджувати свою діяльність із законами природи, самообмежувати потреби, долати споживацьке ставлення до природи, створювати екологічно безпечний простір власної життєдіяльності, вважаємо за необхідне спрямувати процес екологічного виховання школярів на формування екологічно доцільної поведінки. Адже, будь-яка діяльність людини безпосередньо або опосередковано впливає на стан природного середовища.

Метою статті є визначення сутності понять "екологічно доцільна поведінка" та "самовиховання", з'ясування головної змістової лінії у формуванні екологічно доцільної поведінки засобом самовиховання.

З огляду на обрану тематику розкриємо сутність понять: "доцільність", "екологічна доцільність", "поведінка" та "екологічно доцільна поведінка".

У більшості джерел доцільність визначається як спрямованість на певну ціль (мету), підпорядкування процесу діяльності його цільовій, кінцевій стадії. Цільова обумовленість дії протистоїть її причинному поясненню. Приміром, цільове пояснення дії - це внаслідок чого відбувається дія, причинна обумовленість - це засобом чого вона відбувається [1].

Як стверджує Рудольф Штайнер доцільність виникає у людських вчинках лише тоді, коли наслідки дії впливають на її причину, тобто більш пізніше впливає на попереднє [2].

Отже, з'ясуємо, яку діяльність можна назвати екологічно доцільною. Із наукових джерел бачимо, що діяльність - це специфічна форма активного ставлення людини до навколишнього світу, зміст якої спрямований на доцільну

зміну цього світу [1; 3]. Для прикладу візьмемо висаджування дерев.

Ми ставимо перед собою ціль відновити екосистему лісу на вирубці. Для цього необхідно усвідомити наслідки майбутньої діяльності. Наслідком буде новий ліс на місці вирубки. Отже, маючи ціль, усвідомлюючи наслідки, ми організуємо діяльність з висаджування дерев. Таким чином, причиною діяльності є бажання посадити дерева, наслідком - відновлений ліс, а цільовим поясненням - відновлення екосистеми лісу. Як бачимо, заздалегідь передбачуваний наслідок дії, що виник в результаті цільової обумовленості впливає на причину дії - бажання висадити дерева. Вочевидь, що таку діяльність можна назвати доцільною. А оскільки в її основі покладено ціль екологічного характеру, то ця діяльність є екологічно доцільною.

Систему взаємопов'язаних дій людини у взаємодії з природою, соціумом, що регулюється завчасно поставленою метою називають поведінкою [1; 3]. Отже, за визначенням наукових джерел, і діяльність, і поведінка людини спрямовані на перетворення, зміну навколишнього світу залежно від мети.

За С. Л. Рубінштейном, "одиницею" поведінки є вчинок, а "одиницею" діяльності взагалі - дія. Вчинком вважається лише така дія людини, у якій головне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, до норм суспільної моралі [4].

Таким чином, поведінку розглядаємо як систему дій і вчинків людини з пристосування до умов зовнішнього середовища.

Психологічним підґрунтям формування доцільної поведінки є роботи К.О. Абульханової-Славської, І.Д. Беха, Л.І. Божович, О.М.Леонт'єва, А.В. Петровського, С.Л. Рубінштейна та інших, де обґрунтовується, що основою поведінки є вчинки, у яких формуються й виявляються позиція та моральні переконання особистості.

З огляду на аналіз наукових джерел та характеристику понять "доцільність" та "поведінка" вважаємо, що доцільна поведінка - це система свідомих дій та вчинків, обумовлених певною ціллю (метою), в яких виявляються позиція та моральні переконання особистості.

Екологічною поведінкою вважаємо таку, підґрунтям якої є дії та вчинки, що не порушують природну рівновагу у докільлі та сприяють відтворенню природних ресурсів.

Таким чином, екологічно доцільна поведінка школярів у дослідженні розглядається як система соціально обумовлених, свідомо керованих дій і вчинків у сфері безпосередньої і опосередкованої взаємодії з довкіллям, метою якої є узгодження потреб особистості з вимогами збалансованого розвитку суспільства.

Спрямованість поведінки на екологічну доцільність, тобто екологічну ціль ненанесення шкоди об'єктам природи та власному здоров'ю, має поступово стати нормою, яку необхідно підтримувати та укріплювати у суспільстві. Саме екологічна доцільність - це механізм, який сприяє регулюванню поведінки людини з метою збереження світу природи. Л.І. Божович, Л.С. Славіна довели наявність мотивів, які збуджують дитину до дії не безпосередньо, а через задалегідь поставлену ціль або прийнятий намір. Вони встановили, що цілі та наміри набувають збуджувальної сили від потреб, у задоволенні яких беруть участь [5].

Отже, цілі є проміжною ланкою, у задоволенні певної потреби особистості. На визначення цілі у структурі екологічної доцільності впливає потреба, а ціль, в свою чергу, обумовлює мотив. Потреба не завжди є продуктом свідомості, усвідомлення потреб відбувається поетапно, проходячи чуттєвий та раціональний рівні. Щоб стати силою, що спонукає до діяльності, потреба повинна актуалізуватися, внутрішньо пов'язатися з реальним об'єктом. Цілі та мотиви діяльності, навпаки, завжди є усвідомленими.

Вивчаючи потреби та цілі екологічного характеру, необхідно врахувати функції потреб: спонукальну, пізнавальну, оцінну, світоглядну [6].

Спонукальна функція виступає рушійною силою у збереженні об'єктів природи, екологічній діяльності учнів, реалізації поставленої мети.

Пізнавальна функція спонукає до пізнання об'єктів природи, аналізу свого ставлення до цих об'єктів, знаходження альтернатив у вирішенні протиріч, що виникають в учнів у взаємодії з природою.

Оцінна функція спричинює індивідуальну оцінку об'єктів та явищ природи, спонукає рефлексію власної діяльності у природі.

Світоглядна функція забезпечує реалізацію системи особистісних цінностей та переконань у ставленні до природи. Якщо потреби мають екоцентричну спрямованість, то ця функція виявляється у суб'єкт-суб'єктній взаємодії особистості з об'єктами природи, поширенні моральних норм та правил на цю взаємодію.

Зазначені функції стосуються також цілей екологічної діяльності, оскільки вони детермінуються потребами.

Вочевидь, що провідним завданням формування екологічно доцільної поведінки школярів є вплив на потреби, а звідси і на цілі, які ставить перед собою особистість у організації власної діяльності.

Оскільки потреби, цілі, мотиви, поведінка - це детермінанти не тільки зовнішніх впливів на людину, а й внутрішньої роботи над собою, то в процесі

формування екологічно доцільної поведінки учнів варто звернути увагу на самовиховання. За твердженням психологів, поведінка залежить від вільного вибору та самостійного прийняття рішень особистості. Вона пов'язана з мовою та іншими смисловими системами, які створюють передумови для інтеріоризації її зовнішніх рухових компонентів. Завдяки цьому формується здібність людини будувати у свідомості образ майбутнього, здійснювати самооцінку, самоконтроль [3].

Про вирішальну роль самовиховання як складової виховного процесу зазначають Сухомлинський В.О., Бернс Р., Фрідман Л.М., Карпенчук С.Г.

Сухомлинський В.О., Бернс Р. акцентують увагу на необхідності розвивати в учнів самосвідомість та самооцінку власної діяльності, Фрідман Л.М. і Карпенчук С.Г. вбачають самовиховання у самопізнанні.

Оржеховська В.М. зазначає, що самовиховання актуалізує потребу особистості працювати над собою. Воно відбувається завдяки переосмисленню своїх здібностей та можливостей у взаємодії з природою.

Який зміст вкладається у поняття "самовиховання"? Самовиховання у наукових джерелах розглядається як діяльність людини, спрямована на зміну, удосконалення, розвиток своєї особистості [7].

Це поняття включає у себе різні стани самості, різні механізми і форми її прояву. В проблему самовиховання входить усе, що стосується пізнання світу і себе, спілкування, діяльність, поведінка тощо [8].

Значається велика роль рефлексії у самовихованні особистості. Кон І.С. вказує на трьохступеневий процес самовиховання. Спочатку особистість активізує самосвідомість - стає спостерігачем своїх думок, вчинків. В результаті цього процесу активізується внутрішній діалог, що перетворює самопізнання на самовиховання. А самовиховання призводить до усвідомленого формування та закріплення нових, бажаних елементів поведінки [9].

У процесі зростання діти усе більше орієнтуються на самооцінку та менше звертають увагу на оцінку інших. Таким чином збільшується роль самооцінки як регулятора поведінки. Утім орієнтація на самооцінку не нівелює остаточно значення оцінки з боку інших [5].

Процес самовиховання школяра можливий за умови самоусвідомлення себе як особистості. Інтенсивний розвиток самосвідомості, тобто функції свідомості, пов'язаної із аналізом, контролем над собою характерний для підлітково-юнацького віку. Протягом цього вікового періоду розвиваються такі якості як вимогливість до себе, до правил, норм поведінки, принципів життя [10]. Підлітковий вік характеризується як період оптимального розвитку само-

цінки. Підлітки, аналізуючи свої вчинки, виокремлюють ті чи інші внутрішні якості, порівнюючи себе з усвідомленим ідеалом. Вони намагаються формувати себе, порівнюючи чужі та свої вчинки. Для старшокласників властива біль-менш стійка внутрішня позиція. Самооцінка у цьому віці залежить від засвоєних переконань, моральних норм, це вік становлення світогляду особистості [11; 12].

Поняття про себе, свою справжню сутність, за визначенням С.Г. Карпенчук, значною мірою впливає на весь лад психіки, світосприйняття в цілому, зумовлює головну лінію поведінки людини. Самоусвідомлення являє собою єдність трьох складових компонентів: пізнавального, емоційно-оцінювального та дієво-вольового. На цій основі ґрунтується система самоформування.

Таким чином, самопізнання, самоствавлення та самовдосконалення - головні компоненти процесу самовиховання. Самовиховання може відбуватися як спрямована діяльність, якщо в людині виникає внутрішнє бажання вдосконалити себе.

Б.Г.Ананьєв зауважує, що розібратися у власному характері можна тільки через усвідомлення своїх вчинків, через оцінку їх іншими людьми. Спочатку самооцінка виникає на основі оцінювання іншими людьми, потім вона сама впливає на оцінні судження стосовно інших. У такому процесі важлива роль належить волі. Воля забезпечує усвідомлення людиною власних почуттів, оволодінню своїми емоціями та темпераментом [13].

З огляду на аналіз наукових джерел, вважаємо, що процес самовиховання має таку структуру: самоспостереження - самооцінка - самовплив - самовдосконалення.

Самовиховання розглядаємо як внутрішню роботу над собою, яка інтегрує уявлення про себе, розуміння власного "Я" та бажання самовдосконалитися.

Отже, поведінка особистості значною мірою залежить від самовиховання, яке в свою чергу є великою рушійною силою удосконалення та розвитку особистості.

Самовиховання може набувати великої значущості у процесі екологічного виховання, оскільки природа здатна спонукати сильні емоції та переживання стосовно своїх об'єктів, а отже, є значним стимулятором (рушійною силою) самоаналізу, рефлексії особистості. У процесі взаємодії особистості з природою відбувається аналіз своїх емоційних реакцій, поведінки по відношенню до об'єктів природи. А.В. Гагарін стверджує, що таким чином відбувається моральний самоконтроль особистості, і пропонує термін "екологічна совість", як

такий що змушує людину самостійно формулювати для себе моральні зобов'язання, здійснювати самооцінку вчинків стосовно об'єктів природи [9].

Процес формування екологічно доцільної поведінки підлітків і старшокласників засобом самовиховання варто організувати у контексті повсякденної діяльності. Для учнів найбільш актуальним є те, чим вони живуть, що роблять щодня. Саме та інформація, що стосується сфери власної діяльності, особистого впливу, протиріч, з якими вони стикаються щодня у взаємодії з природою, викликає у них найбільший інтерес. Важливо, щоб школярі усвідомили ті реальні дії покращання стану навколишнього середовища та власного здоров'я, які можуть виконувати самі. Це і буде першою сходинкою на шляху формування екологічно доцільної поведінки особистості.

У якості основних засобів самовиховання виділяють самозобов'язання та самоконтроль [13]. Самозобов'язання у формуванні екологічно доцільної поведінки підлітків і старшокласників виявляється в:

- усвідомленні та прийнятті своєї свободи у ставленні до природних об'єктів та відповідальності перед своїм "Я" за її реалізацію;
- наявності стійкої внутрішньої позиції, що сприяє збереженню природи та власного здоров'я.

Самоконтроль характеризується наявністю:

- конструктивної зміни характеру власної взаємодії з природою, гнучкістю, здатністю до вирішення протиріч у взаємодії з природою;
- адекватної самооцінки власного ставлення до об'єктів природи, зближення "Я-реального" та "Я-ідеального".

Враховуючи те, що побут є невід'ємною частиною повсякденного життя кожної людини, а отже, і одним із найважливіших чинників впливу на її здоров'я, вважаємо, що на побутові звички варто найперше звернути увагу вчителям у формуванні екологічно доцільної поведінки учнів. Адже, побутова поведінка здебільшого відбувається автоматично на рівні звичних дій. У педагогічному словнику читаємо: "Звички - особлива форма поведінки, здійснення якої в певній ситуації набуває для особистості характеру потреби... внаслідок багаторазового повторення вони поступово автоматизуються та відбуваються майже механічно, без роздумів..." [1, с. 135].

Психологи зазначають, що людина цінує свої звички і важко від них відмовляється, оскільки звичні дії та умови забезпечують їй спокій і рівновагу у соціальному просторі.

Отже, формування екологічно доцільної поведінки є необхідним і актуальним спрямуванням процесу екологічного виховання, що сприятиме підпо-

рядкуванню поведінки та вчинків учнів у природі екологічним цілям. А самовиховання як умова формування екологічно доцільної поведінки у природі в підлітковому та юнацькому віці забезпечить переосмислення внутрішньої позиції, гнучкість у взаємодії з природою з метою непорушення природної рівноваги.

Подальші дослідження за цією темою будуть спрямовуватися на визначення цілей екологічного характеру, які варто ставити перед підлітками і старшокласниками та з'ясування методик, що спонукатимуть самоспостереження, самооцінку та самовдосконалення у взаємодії з природою.

Література:

1. *Философский энциклопедический словарь*. - М.: ИНФРА-М., 2005.
2. *Штайнер Р.* Философия свободы. - Ереван: Ной, 1993.
3. *Философский энциклопед. словарь* / Редкол: С.С. Аверинцев и др. - 2-е изд. - М.: Сов. Энциклопедия, 1989.
4. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии. - СПб.: ЗАО "Издательство "Питер", 1999.
5. *Изучение мотивации поведения детей и подростков*. Под ред. Л.И. Божович и Л.В. Благоняжина. - М.: Педагогика, 1972.
6. *Самсин А.И.* Социально-философские проблемы исследования потребностей. - М.: Высшая школа, 1987.
7. *Фридман Л.М.* Психология в современной школе: Для руководителей и работников образования. - М.: Сфера, 2001.
8. *Гагарин А.В.* Воспитание природой. Некоторые аспекты гуманизации экологического образования и воспитания. - М., 2000.
9. *Коп И.С.* В поисках себя: Личность и ее самосознание. - М.: Политиздат, 1984.
10. *Асеев В.Г.* Мотивация поведения и формирование личности. - М., 1976.
11. *Божович Л.И.* Личность и ее формирование в детском возрасте. - М.: Просвещение, 1968.
12. *Рувинский Л.И., Соловьева А.Е.* Психология самовоспитания: Учебн. пос. по спецкурсу для студентов пед. ин-тов. - М.: Просвещение, 1982.
13. *Ананьев Б.Г.* Избр. психол. труды: В 2-х т. / Под ред. А.А. Бодалева, Б.Ф. Ломова, Н.В. Кузьминой. - М.: Педагогика, 1980. - Т.2.